

«ТЕМНІ МІСЦЯ» В «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ». 13

У статті розглядаються три «темні місця» «Слова» («Дивъ кличеть врѣху древа», «Велить послушати земли незнаемъ», «И тебѣ Тьмутораканьскый блъванъ»). Дива автор ототожнює із Солов'єм-розбійником з билинного епосу. Слово *незнаемъ* у «Слові» означає «чужий», а *Тьмутораканьскый блъванъ* — це місто Тмуторокань.

Ключові слова: Див, міфічна істота, свист звіриний, Соловей-розбійник, своє і чуже, фраза, вираз, болван, ідол, Тмуторокань.

«Дивъ кличеть врѣху древа». Див у пам'ятці «Слово о полку Ігоревім» (далі — «Слово») є дуже загадковою істотою, яку дослідники пояснюють по-різному. Одні з них вбачають у Диві реальну істоту, інші — міфічну. Дослідники і перекладачі першої групи найчастіше ототожнюють Дива із зловісним птахом: пугачем (перші видавці «Слова», М. Ф. Грамматін, Д. І. Іловайський¹), одудом (Д. М. Дубенський, Д. Д. Мальсагов², С. В. Шервінський³), совою (Я. Малашев). На зв'язок Дива з образом птаха вказує Б. О. Рыбаков⁴. О. С. Шишков під Дивом в образі пугача розуміє опікування половецької верховної влади, яка піклується про безпеку народну, а М. М. Павлов (Біцин) у Диві вбачає половецького дозорця (на дереві), вісника (слово *див* він пов'язує з укр. *дивітися* «глядіти»)⁵. О. К. Югов розглядає слово *дивъ* як коротку форму від *дивый* «дикий», тобто «половець»⁶.

Дослідники і перекладачі другої групи трактують Дива з міфологічної точки зору: язичницький Чорнобог (М. Костомаров⁷, О. М. Огоновський); злий дух пітьми (М. О. Максимович — 1859); міфічна істота (Ф. І. Буслаєв⁸, Л. О. Дмитрієв); істота, яка зіставляється з образом Солов'я-розбійника руських билин

¹ *Иловайский Д. И.* Несколько соображений о памятниках Тмутраканской Руси и Тмутраканском балване // Древности : Тр. Моск. археолог. о-ва. — М., 1874. — Т. 4. Вып. 2. — С. 61.

² *Мальсагов Д. Д.* О некоторых непонятных местах в «Слове о полку Игореве» // Изв. Чечено-Ингуш. научно-исслед. ин-та истории, яз. и лит. — Грозный, 1959. — Т. 1. Вып. 2. — С. 132.

³ *Шервинский С. В.* «Дивъ» в «Слове о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI–XVII веков. — М., 1978. — С. 139.

⁴ *Рыбаков Б. А.* Прикладное искусство Киевской Руси IX–XI веков и южнорусских княжеств XII–XIII веков // История русского искусства. — М., 1953. — Т. 1. № 2. — С. 273–274.

⁵ *Бицын Н.* Слово о полку Игореве // Рус. вестн. — М., 1874. — Т. 109. № 2. — С. 769–772, 782.

⁶ Слово о полку Игореве / Пер., коммент. и статьи Алексея Югова. — М., 1970. — С. 136, 231.

⁷ *Костомаров Н.* Славянская мифология. — К., 1847. — С. 45.

⁸ Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков / Сост. ... Ф. Буслаевым. — М., 1861. — Стб. 602.

(Ф. І. Буслаєв⁹, М. О. Мещерський¹⁰); істота, яка подібна до індоіранських злих духів — девів (П. П. В'яземський, В. Ф. Міллер); лютий бог поганців (О. О. Партицький); віщий птах Сімург іранської міфології, ототожнюваний із слов'янським божеством Смарглом (А. С. Петрушевич, Д. Ворт¹¹); лісовик (рос. леший) (М. Ф. Сумцов¹², В. Ф. Ржига¹³, І. Огієнко); птахоподібний гриф, грифон — фантастична тварина з тулубом лева, орлиними крилами і головою орла або лева (І. І. Срезневський¹⁴, В. М. Перетц); міфічна істота: зловісний птах (І. О. Новиков); міфічна істота східних народів (Д. С. Лихачов); міфічна зловісна птахоподібна істота (М. К. Гудзій, В. І. Стеллецький, О. О. Косоруков¹⁵); язичницьке божество дикого, не освоєного людиною простору — поля і лісу (пізніше — лісовик), яке типологічно можна співвіднести з Паном грецької міфології (Л. В. Соколова¹⁶). До міфологічної точки зору дуже близьке розуміння Дива як чудища без зазначення, який вигляд мало це чудище (Я. О. Пожарський, І. М. Снегірьов, Є. В. Барсов). Д. І. Прозоровський вважає, що у фразі «дивь кличеть врьху древа» слово *дивь* ужито зі значенням «пугач», а в іншому місці («уже врьжеса дивь на землю») — зі значенням «страховище».

Деякі дослідники і перекладачі сприймають Дива не як істоту (реальну чи міфічну), а як певне уособлення: нужди, горя (О. О. Потебня), лихої долі (рос. злой судьбины) (О. М. Веселовський¹⁷), гордині і «похоті» (А. Ю. Чернов¹⁸). В. В. Капніст теж вважає, що Див — це не істота, а маяк для сповіщення про тривогу, який встановлювався на насипних горбах; можливо, маякам надавали вигляду опудала пугача з тріскачками, за допомогою яких можна було передавати на велику відстань вість про тривогу¹⁹.

Загальноприйнято, що Див допомагає половцям: своїм криком він попереджає їх про похід Ігоря. С. В. Шервінський вважає, що Див виступає на боці русів: своїм криком він погрожує половцям²⁰. Захисником руських людей сприймає Дива Б. О. Рыбаков²¹.

Оскільки Див кричав на верху дерева, то сприйняття Дива як птаха або птахоподібної істоти є цілком умотивованим. Тому ми схильні погодитися з висновком Б. О. Рыбакова, що «Див, котрий “кличеть врьху древа”, ... очевидно, якимось пов'язаний з образом птаха»²². Для виявлення характерних особливостей Дива як птаха або птахоподібної істоти дуже важливим є прочитання поперед-

⁹ Буслаев Ф. Русский богатырский эпос // Рус. вестн.— М., 1862.—Т. 38. № 3.— С. 26.

¹⁰ Мещерский Н. А. Из наблюдений над текстом «Слова о полку Игореве» // Вестн. Ленингр. ун-та.— Ленинград, 1976.— № 14. Вып. 3.— С. 83.

¹¹ Ворт Д. Див=Sîmurg // Восточнослав. и общее языкознание.— М., 1978.— С. 131–132.

¹² Сумцов Н. Ф. Культурные переживания // Киев. старина.— К., 1890.— Т. 31.— С. 59.

¹³ Ржига В. Ф. «Слово о полку Игореве» и древнерусское язычество // Slavia.— Praha, 1933–1934.— Роѣ. 12. Seš. 3–4.— S. 430.

¹⁴ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : В 3 т.— М., 1893.— Т. 1.— Стб. 664.

¹⁵ Косоруков А. Гений без имени.— М., 1986.— С. 55.

¹⁶ Соколова Л. В. Див // Энциклопедия «Слова о полку Игореве».— СПб., 1995.— Т. 2.— С. 113.

¹⁷ Веселовский А. Новый взгляд на Слово о полку Игореве // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1877.— Ч. 192. Август.— С. 276.

¹⁸ Чернов А. Поэтическая полисемия и сфригида автора в «Слове о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве».— Ленинград, 1986.— С. 278.

¹⁹ Див.: Бабкин Д. С. «Слово о полку Игореве» в переводе В. В. Капниста // Слово о полку Игореве : Сб. исследований и статей.— М. ; Ленинград, 1950.— С. 354.

²⁰ Шервинский С. В. Знач. праця.— С. 140.

²¹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 632.

²² Рыбаков Б. А. Прикладное искусство Киевской Руси IX–XI веков и южнорусских княжеств XII–XIII веков.— С. 273–274.

ньої (перед аналізованою) фрази — «свистъ звѣринъ въ стазби», яку ми сприймаємо в тісному зв'язку з аналізованою («дивъ кличєть врѣху древа») і вважаємо, що «свистъ звѣринъ» належить не байбакам і ховрашкам, як думають деякі дослідники (І. О. Новиков, М. В. Шарлемань, Д. С. Лихачов), а Диву (так думають М. О. Максимович — 1859, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець). Саме цим свистом звіриним Див кричить на верху дерева, попереджаючи половців про небезпеку. Текст двох згаданих фраз ми запропонували такий: «свистъ звѣринъ вѣста: зби(т) дивъ кличєть врѣху древа) («свист звіриний піднявся: зігнаний (потривожений) Див кричить на верху дерева)»²³. Таке прочитання двох фраз, пов'язаних з Дивом, дозволяє встановити характерну особливість Дива — звіриний свист, який, зрозуміло, міг належати птахоподібній істоті, але не реальному птахові. Проте страшний посвист був характерною особливістю і Солов'я-розбійника з билинного епосу (билина «Илья Муромец и Соловей-разбойник»: «А то свищєт Соловей да по соловьему, / Ён крычит злодей-разбойник по звериному»²⁴), який, сидючи «во сырѣм дубу», перекривав дорогу в Київ. Таким чином, між Дивом зі «Слова» і Солов'єм-розбійником з билинного епосу існує цілий ряд спільних особливостей, зокрема:

Див	Соловей-розбійник
кричить звіриним свистом	свистить по-солов'їному, кричить по-звіриному
сидить на верху дерева	сидить «во сырѣм дубу»
птахоподібна істота	птахоподібна істота (адже називається <i>Соловей-розбійник</i>)
виступає на боці ворогів русів (на боці половців)	ворожий Руській землі

Ці спільні особливості (деякі з них дуже характерні) у своїй сукупності дозволяють ототожнити Дива зі «Слова» і Солов'я-розбійника з билинного епосу. Як уже зазначалося, Ф. І. Буслаєв ще 1862 р. порівняв Дива із Солов'єм-розбійником руських билин: «“Слово о полку Игоревім” знає якогось *дыва*, котрий сидить на дереві, подібно до Солов'я-розбійника»²⁵. І лише більше ніж через сто років цю ідею підхопив М. О. Мещерський: «Те, що Див кричить на вершині дерева, пов'язує його з образом билинного Солов'я-розбійника як сили, ворожої Руській землі»²⁶. Назва *Див*, безперечно, пов'язана з укр. *діво* (рос. діал. *див* «диво», друс. *дивъ*, п. *dziw*, ч., слц. *div*, вл. *dziw*, нл. *żiw*, ст.-сл. *дивъ*, псл. **divъ* «т. с.»), пор. тлумачення слова *сірэна* (*сірэны*) в словнику Памви Беринди (1627 р.): «дивъ морській, до пояса станъ панянській, а далѣй рибѣй»²⁷.

«Уже врѣжєса дивъ на землю». Ця фраза не становить труднощів для перекладу («уже кинувся Див на землю»), але у зв'язку з нею виникає питання, чому після поразки Ігоря Див з вершини дерева кинувся на землю? Слід зазначити,

²³ Склярєнко В. Г. «Темні місця» в «Слові о полку Игоревім». — К., 2003. — С. 16.

²⁴ Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года. — 4-е изд. — М.; Ленинград, 1950. — Т. 2. — С. 11.

²⁵ Буслаєв Ф. Знач. праця. — С. 26.

²⁶ Мещерский Н. А., Бурькин А. А. Комментарии к тексту «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве / Реконструкция древнерус. текста и коммент. Н. А. Мещерского и А. А. Бурькина; прозаич. пер. Н. А. Мещерского. — Ленинград, 1985. — С. 449 (Б-ка поэта. Большая сер. — 3-е изд.).

²⁷ Беринда П. Лексіконъ славеноросскій, и именъ тлъкованіє. — К., 1627. — Стб. 454 / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом).

що не всі дослідники дають відповідь на поставлене питання. До того ж цілий ряд дослідників вираз «на землю» розуміє як «на землю Руську» (М. К. Гудзій, В. І. Стеллецький, О. К. Югов, Л. В. Соколова).

На думку О. К. Югова (дослідник розглядає слово *дивь* як збірний іменник, утворений від прикметника *дивь* «дикий», тобто «половець»), аналізована фраза означає, що дики половці кинулися на Руську землю²⁸. Л. В. Соколова вважає, що після поразки Ігоря Див, як символ половців, уторгається на Руську землю²⁹. На думку В. В. Капніста (дослідник у диві вбачає маяк), фраза «уже врѣжеса дивь на землю» означає, що половці, не боячись нападів русів, уже покидали на землю свої маяки³⁰. С. В. Шервінський (він переконаний, що Див виступає на боці русів) схильний думати, що «своїм падінням у момент поразки Ігоря «дивь»-одуд символізує жах і горе всієї Руської землі»³¹. Ми вважаємо, що Див, який у половців фактично виконував функцію дозорця-розвідника (сидів на вершині дерева і своїм диким свистом попереджав половців про наближення руського війська), після поразки Ігоря спустився з дерева на землю, оскільки половці вже не боялися вторгнення руського війська.

«**Велить послушати землі незнаемѣ**». На перший погляд здається, що в наведеній фразі немає нічого «темного». Проте це не так. Адже Волга, Помор'я, Посуля, Сураж, Корсунь і Тмуторокань були добре відомі русам. Чому ж тоді ця земля названа незною (незнаємою)?

Дослідники та перекладачі «Слова о полку Ігоревім» не дають відповіді на поставлене питання. Переважна більшість з них словосполучення «земля незнаема» перекладає як «земля незнана (незнаема)», «земля невідома» або близько до цього, пор.: «земля незнана (рос. незнаемая)» (перші видавці «Слова», Я. О. Пожарський, М. Ф. Грамматін, М. О. Максимович — 1837, А. М. Майков, О. М. Огоновський, О. О. Партицький, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига — 1934, 1961, І. О. Новиков, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, В. І. Стеллецький, О. К. Югов, Л. Є. Махновець), «землі незнані (рос. незнаемые)» (Д. І. Прозоровський), «народ-земля незнаний (рос. незнаемый)» (А. В. Лонгінов), «країна, ще незвідана (рос. неизведанная)» (Д. М. Дубенський), «далекі землі» (О. Ф. Вельтман), «землі далекі» (В. О. Яковлев), «незнайома (рос. незнакомая) земля» (Я. Малашев), «земля незнайома, невідома» (В. М. Перетц, В. Л. Виноградова), «terra incognita (тобто «земля невідома»)» (П. П. В'яземський), «земля невідома (рос. неведомая)» (О. С. Орлов, Р. О. Якобсон, О. В. Творогов, М. О. Мещерський, Л. О. Дмитрієв) «невідома земля» (І. Огієнко). Лише деякі дослідники та перекладачі «Слова» згадане словосполучення трактують або перекладають дещо інакше: «чужа земля» (Д. І. Гловайський³², М. К. Грунський), «земля чужа» (Ф. М. Головенченко³³), «земля далека», «земля втрачена» (В. В. Мавродін³⁴). О. О. Огоновський розуміє «землю незнаему» як Половецьку землю³⁵. О. О. Потєбня висловив припущення, що «земля незнаема» є географічним терміном: так

²⁸ Слово о полку Ігореве / Пер., комент. и статьи Алексея Югова.— С. 136, 138, 234–235, 252–253.

²⁹ Соколова Л. В. Знач. праця.— С. 113.

³⁰ Див.: Бабкин Д. С. Знач. праця.— С. 354.

³¹ Шервинский С. В. Знач. праця.— С. 140.

³² Иловайский Д. И. Знач. праця.— С. 61.

³³ Головенченко Ф. М. Слово о полку Ігореве : Библиографический очерк. Перевод. Пояснения к тексту и переводу.— М., 1963.— С. 278 (Учен. зап. Моск. пед. ин-та.— № 198).

³⁴ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (С древнейших времен до второй половины XIV века).— Ленинград, 1940.— С. 268.

³⁵ Слово о полку Ігоревѣ : Поет. пам'ятник рус. письменности XII віку / Текст с пер. і с поясн. издав Омелян Огоновський.— Л., 1876.— С. 46.

називалася Половецька земля, дике поле³⁶. Д. С. Лихачов зазначає, що «земля незнаема» — Половецький степ³⁷, але цей вираз вживається «не як точний географічний термін, а як звичайне емоційне визначення Половецького степу»³⁸. Такому розумінню згаданого виразу («Половецька земля», «Половецький степ») не суперечать другий і третій випадки вживання цього слова в «Слові» («Трещать копіа харалужныя въ полѣ *незнаемѣ* среди земли Половецкыи», «Не ваю ли храбрая дружина рыкають акы тури, ранены саблями калеными на полѣ *незнаемѣ*?»), але залишається неясним четвертий (останній) випадок уживання слова («На Дунаи Ярославнынъ гласъ слышпигь, зегзицею *незнаемъ* рано кычеть»), де вже не йдеться про землю, степ або поле.

Ми вважаємо, що вжите в аналізованій фразі «Слова» слово *незнаемъ* означає «чужий». Чуже завжди протиставляється своєму. У давньоруський період своє — це те, що близьке, рідне, зрозуміле, знане (знаєме), а тому воно найкраще. Як зазначає В. В. Колесов, «чуже протягом усього давньоруського періоду залишалось незнаемим (рос. *незнаемым*) і таким, що лякає (рос. *пугающим*)»³⁹. Чужими в такому розумінні (рос. *чуждыми*) могли бути земля, країна, місто, віра, народ, люди⁴⁰. Про нашествя чужинців (чужоплемянних) руський літописець часто говорить: «Пришли народи неведомии»⁴¹. Нижче ми наводимо цілий ряд цитат з давньоруських і давньоросійських пам'яток, у яких слово *незнаемъ* (*незнаемыи*) ужито, на наш погляд, у значенні «чужий» (при цьому нерідко поряд з *незнаемъ* (*незнаемыи*) як синонім до нього стоїть слово *чужь* або *туждѣ*: «Аще же и из ынѣх градовъ приходятъ чюжи и *незнаемыи*, но то же житие держаще, то идутъ къ ним, яко же и къ своимъ» (Й. Флавій, список XVI ст., пам'ятка XII ст.)⁴²; «*незнаемою* страною, языкомъ испаленым, пази ходяще и боси [руські полонені], ноги имуще сбодены тернемъ» (Повість временних літ, під роком 1093, список 1377 р., пам'ятка XII ст.)⁴³; «придоша языци *незнаемыи*, их де добръ никто же не вѣсть, кто суть и отколе изидоша, и что языкъ ихъ, и котораго племени суть, и что вѣра ихъ» (Новгородський перший літопис. Синодальний список, під роком 1224, пам'ятка XIII ст.)⁴⁴; «и гради плѣнени суть, и села опустѣша от языка *незнаема*, от языка немилостива» (Києво-Печерський патерик, список XV ст., пам'ятка XIII ст.)⁴⁵; «ѡтїде не ктомуу же въ Фиваиду, но в тоуж(д)у и *незнаемоу* страноу» (Великі мінеї четї, пам'ятка XVI ст.)⁴⁶; «Пошелъ онъ на чюжу страну, далну-*незнаему*, нашель дворъ, что градъ стоитъ» (Повѣсть о Горѣ и Злочастїи, список XVIII ст., пам'ятка XVII ст.)⁴⁷.

³⁶ *Потебня А. А. I. Слово о полку Игореве: Текст и примеч. с доп. из черновых рукописей «О задонщине». П. Объяснение малорусской песни XVI века. — 2-е изд. — Х., 1914. — С. 28.*

³⁷ *Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический // Слово о полку Игореве. — М.; Ленинград, 1950. — С. 394 (сер. «Лит. памятники»).*

³⁸ Там же.

³⁹ *Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Ленинград, 1986. — С. 63.*

⁴⁰ Там же. — С. 64.

⁴¹ Там же. — С. 63.

⁴² *Межерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.; Ленинград, 1958. — С. 252.*

⁴³ *Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. — М.; Ленинград, 1950. — Ч. 1. — С. 147.*

⁴⁴ *Новгородская первая летопись старшего извода. Синодальный список // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Ленинград, 1950. — С. 61.*

⁴⁵ *Абрамович Д. Києво-Печерський патерик: Вступ. Текст. Примітки. — К., 1930. — С. 93.*

⁴⁶ *Великі мінеї четї, зібрання всеросійським митрополітомъ Макаріємъ / Изд. императ. Археограф. комиссии. — М., 1914. — Декабрь, день 31. — С. 2538.*

⁴⁷ *Повѣсть о Горѣ и Злочастїи и как Горе-Злочастие довело молотца во иноческій чинъ // Памятники старинной русской литературы, издаваемые Г. Купшелевым-Безбородко. — СПб., 1860. — Вып. 1. — С. 3.*

Отже, аналізовану фразу, на наш погляд, слід перекласти: «велить послухати землі чужій», що збігається, по суті, з перекладами Д. І. Іловайського і М. К. Грунського: «дає звістку (про похід руських князів) чужими землями» (Д. І. Іловайський), «велить прислухатися чужій землі» (М. К. Грунський). Слід зазначити, що Д. М. Дубенський теж розуміє вираз *земля незнаема* як «чужина, чужа сторона (рос. чужбина)»⁴⁸, хоча перекладає цей вираз як «країна, ще незвідана» (див. с. 33). Аналогічно слід перекласти й інші дві фрази «Слова», де вжите слово *незнаемъ* і де йдеться про землю (поле): «тріщать списи харалужні в полі чужім серед землі Половецької», «Чи не у вас хоробра дружина рикає яко тури, поранені шаблями гартованими на полі чужім?». Що ж до четвертої фрази «Слова», де вжите згадане слово (*незнаемъ*), то вона потребує окремого розгляду.

«На Дунаи Ярославнынъ гласъ слышитъ, зегзицею незнаемъ рано кычетъ». Ця фраза потребує окремого розгляду насамперед тому, що неясно, чи епітет «незнаемъ» відноситься до «гласъ», чи до домислюваного слова «Ярославна», чи до «зегзицею». Майже всі дослідники і перекладачі «Слова» відносять епітет «незнаемъ» до «Ярославна» або до «зегзицею» і відповідно виправляють «незнаемъ» на «незнаема» (Ф. Є. Корш, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934, 1961, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. П. Єрьомін, В. І. Стеллецький, О. В. Творогов, Л. Є. Махновець, Л. О. Дмитрієв) або «незнаемою» (О. О. Партицький, В. О. Яковлев), «незнаемью» (Є. В. Барсов). При цьому пропонуються такі переклади другої частини аналізованої фрази («зегзицею *незнаемъ* рано кычетъ»), які різняться між собою ще й тим, що під «зегзицею» розуміється то зозуля (як правило), то горлиця, то чайка: «вона, як покинута (рос. оставленная) горлиця, ранками воркує» (перші видавці «Слова»), «дивною (рос. странною) зозулею рано голосить вона» (Я. О. Пожарський), «одна, як бідолашна (рос. горемычная) зозуля, рано голосить (тужить) вона» (М. Ф. Грамматін), «невидимою зозулею рано голосить» (Д. М. Дубенський), «рано-вранці кричить (рос. кичет) зозулею безвісною (рос. безвестной)» (О. Ф. Вельтман), «як невідома (рос. неизвестная) зозуля, вона рано кричить» (Я. Малашев), «як зозуля на самоті, рано кукає-ридає» (О. М. Огоновський), «Самітною (рос. одинокою) зозулею вона рано кує» (Д. І. Прозоровський), «ніби кування самітньої зозулі» (О. О. Партицький), «безпривітною (рос. бесприветной) зозулею рано кує вона» (Є. В. Барсов), «самітною (рос. одинокою) зозулею вона рано голосить» (В. О. Яковлев), «Зозулею-зегзицею дуже рано вона плаче» (А. В. Лонгінов), «Зозулею в чужому краї зрання плаче вона» (М. К. Грунський), «зозулею незнаемою (рос. незнаемой) рано кує» (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934, 1961), «кукушкою неузнанной рано / кукует она» (І. О. Новиков), «зозулею безвісною (рос. в безвестьи) рано (вона) кує» (О. С. Орлов), «зозулею безвісною (рос. безвестною) рано (вона) кує» (Д. С. Лихачов), «зозулею, самітня (рос. одинокая), рано кує» (М. К. Гудзій), «чайкою невідомою (рос. неведомой) уранці-рано квилить» (І. П. Єрьомін), «уранці до землі невідомої (рос. неведомой) вона зозулею кує» (Р. О. Яковсон), «самітною (рос. одинакою) зозулею рано-вранці голосить» (В. І. Стеллецький), «зозулею вранці таємно воркує» (І. Огієнко), «зегзицею незнаемой на зорях кычет» (О. К. Югов), «чайкою безвісною (рос. безвестною) рано голосить» (О. В. Творогов), «чайкою-зегзицею невідомою (рос. неведомой) рано-вранці голосить» (М. О. Мещерський), «вона, чайка незнаема, рано квилить» (Л. Є. Махновець), «зозулею безвісною (рос. безвестною) рано кує» (Л. О. Дмитрієв).

⁴⁸ Слово о плъку Игоревѣ Святъслава пѣстворца стараго времени / Объясн. по древ. писъм. памятникам магистром Дмитрием Дубенским.— М., 1844.— С. 39.

М. О. Максимович (1837 р.) вважає, що в другій частині аналізованої фрази йдеться про Ярославнин голос, а не про саму Ярославну, пор. його переклад: «Чути голос Ярославни; самітною (рос. пустынной) зозулею він лунає (рос. раздаётся) зранку». На думку М. К. Грунського, «незнаємь» краще відносити до «глась»⁴⁹ (а не до «Ярославна» чи до «зегзицею», усупереч усім дослідникам): «Гор чує голос Ярославнин,— розмірковує дослідник,— і цей голос незнайомий, чужий тому, що вона “кычеть зегзицею”»⁵⁰. Згодом (у 1931 р.), перекладаючи «Слово», М. К. Грунський уже інакше трактує аналізовану фразу, пор. його переклад: «(Не) списи співають на Дунаї — лунає Ярославнин голос. Зозулею в чужому краї зрання плаче вона».

Думка, що «незнаємь» в аналізованій фразі «Слова» слід відносити до «глась», нам видається слушною. На користь такого припущення можна навести ряд аргументів:

1. Слово «незнаємь» як означення узгоджене з іменником «глась» у роді, числі й відмінку (наз. одн. чол. р.) і тому не потребує ніяких кон'єктур, хіба що заміни кінцевого ь на ъ, як пропонують деякі дослідники (М. О. Максимович — 1859, М. К. Грунський — 1928, М. О. Мещерський та О. О. Бурикін). Така кон'єктура в палеографічному відношенні цілком умотивована, оскільки літери ь і ъ перші видавці «Слова» часто плутали⁵¹ (очевидно, через подібність цих літер у рукопису «Слова»). Цього не можна сказати про літери ь (або ъ) і а, а тому запропонована багатьма дослідниками кон'єктура в слові «незнаємь» — заміна кінцевого ь на а (див. на с. 35) є палеографічно недостовірною. До того ж слово «Ярославна», з яким би мало узгоджуватися означення «незнаєма», в аналізованій фразі «Слова» відсутнє.

2. Словосполучення «глась незнаємь» уживається в давніх пам'ятках, пор. в Іпатіївському літописі під роком 1174: «и бы(с) матежь великъ, и стонава, и кличь рамна, и гласъ незнаемии, и ту бѣ видити ломъ копиинии и звук оружьинии»⁵² (XV ст.).

3. Ярославна *кычеть зегзицею* «кує зозулею» (пор. аналогічні російські словосполучення *кричатъ лебедем, кричатъ чайкой, кричатъ птицею*), тобто вона промовляє не своїм голосом, а чужим — голосом зозулі, а тому слово *незнаємь* «не свій, чужий» може відноситися тільки до *глась*.

У зв'язку зі сказаним ми пропонуємо такий переклад аналізованої фрази: «На Дунаї Ярославнин голос чути, чужий він (не її він) — зозулею рано кує».

Деякі дослідники слово *зегзиця* перекладають як «чайка» (М. В. Шарлемань, І. П. Єрьомін, О. В. Творогов, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець), а *кычеть* — як «квилить (рос. стонет — І. П. Єрьомін)», «голосить (рос. кличет — О. В. Творогов, голосит — М. О. Мещерський)». Проте немає ніяких підстав сумніватися в тому, що *зегзиця* в «Слові» означає «зозуля», пор.: друс. *зогзиця* «зозуля», *зогзуля*, *зегула*, *жегъзуля*, *жегозуля*, укр. діал. *зегзіця*, рос. діал. *загбза*, *загбжска*, *жегбжска*, бр. діал. *зогзуля*, п. *gžegžółka*, ч. *žežhule*, ст. *žezhule*, діал. *žegzulka*, *zezhulica*, слц. діал. *žežhulica* «т. с.», які виводяться з псл. *žegъza «зозуля» (з іє. *ghegug'hã), *žegъzica, *žegъzul'a «т. с.», споріднених з лит. *gegužė* «зозуля», лтс. *dzėguze*, прус. *geguse* «т. с.»⁵³.

⁴⁹ Грунський М. З коментарів до Слова о полку Ігоревім // Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — Т. 2. — С. 194.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Слово о полку Игореве / Изд. для учащихся Николаем Тихонравовым, проф. Моск. ун-та. — 2-е изд., испр. — М., 1868. — С. V.

⁵² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — 2-е изд. — СПб., 1908. — Т. 2. — Стб. 576.

⁵³ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1985. — Т. 2. — С. 257; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 1967. — Т. 2. — С. 91–92; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1985. — Т. 3. — С. 356–357;

М. В. Шарлемань, будучи за професією орнітологом, першим висловив припущення, що «зегзицею» в «Слові» названа чайка, яка «здавна на Україні була емблемою печалі»⁵⁴. Аргументуючи своє припущення, учений зазначає: «Про чайку на Україні говорять, що вона “кигикає” — пор. “кычеть” у “Слові”»⁵⁵. Проте «кигикати» і «кикати» — це абсолютно різні слова, які об'єднує те, що вони обидва звуконаслідувального походження. Укр. *кигікати* (рос. діал. *кигікать* «кигикати», бр. *кігікаць* «т. с.») утворене від вигуку *кигі* (*кигік*), що відтворює крик чайки⁵⁶. Укр. діал. *кікати* «кувати (про зозулю)» (рос. діал. *кікать* «кричати (про птахів)», друс. *кыкати* «кричати; кувати (про зозулю)») виводиться від псл. **кукати* «кувати (про зозулю)», яке виникло з **kūkatei* «т. с.», утвореного від вигуку **kūku*, що відтворює крик зозулі⁵⁷, пор. лит. *kūkū* «куку», *kūkūoti* «кувати (про зозулю)», гр. *κόκκῦ* «куку».

Автор «Слова» порівнює Ярославну із зозулею, тому що в народній поезії жінки, які горюють, побиваються за кимось, порівнюються саме із зозулею⁵⁸, про що свідчить навіть значення дієслова *кукати* в деяких слов'янських мовах: рос. діал. *кукать* «кувати, кукати; горювати, побиватися за кимось, тужити», серб. / хорв. *кукати* «кувати, кукати; голосити, тужити», слн. *kúkati* «кувати, кукати», діал. «горювати».

«И тебѣ Тьмутораканьскый бльванъ». Вираз «тьмутораканьскый бльванъ» у контексті «Слова» («дивъ кличеть врѣху древа, велить послушати земли незнаемѣ, Вльзѣ, и Поморію, и Посулію, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ, Тьмутораканьскый бльванъ») по-різному розуміється дослідниками. Переважна більшість з них вважає, що тут ідеться про якусь статую в Тмуторокані або поблизу Тмуторокані: про кам'яну бабу в Тмуторокані або поблизу Тмуторокані, яку вшановували половці і яка своїми розмірами привертала увагу сучасників (М. І. Надеждин⁵⁹, І. П. Єрьомін, К. Г. Менгес, М. О. Мещерський та О. О. Бурикін); про одну з двох колосальних статуй поблизу Тмуторокані, які Комосарія, дружина боспорського царя Перисада, спорудила в III ст. до н. е. божествам Санергу і Астарті (П. С. Савельєв⁶⁰, О. М. Огоновський, О. О. Потебня, В. О. Яковлев, М. К. Гудзій); про якусь статую в Тмуторокані (В. М. Перетц, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига, І. Огієнко); про статую з давніх часів (А. М. Майков); про античну статую або язичницький ідол поблизу Тмуторокані (О. В. Творогов); про ідола якогось язичницького бога поблизу Тмуторокані (Д. С. Лихачов); можливо, про статую язичницького бога Трояна (О. О. Партицький); про стовп-статую (О. С. Орлов); про пограничний тмутороканський стовп або камінь (М. К. Гудзій); про якусь статую або маяк (Л. О. Дмитрієв); про маяк зі статуєю зверху в Керченській протоці поблизу Тмуторокані (Г. Ф. Корзухіна⁶¹).

Machek V. Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1971.— S. 726; *Котков С. И.* Еще одно древнерусское свидетельство о *зегзице* // Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР.— М., 1956.— № 10.— С. 81–83.

⁵⁴ *Шарлемань Н. В.* Из реального комментария к «Слову о полку Игореве» // Тр. Отд. древнерус. лит.— М.; Ленинград, 1948.— Т. 6.— С. 115.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Етимологічний словник української мови.— С. 428–429.

⁵⁷ Там же.— С. 431; *Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch.*— 2. Aufl.— Heidelberg, 1924.— Bd 1.— S. 676.

⁵⁸ Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков.— Стб. 613.

⁵⁹ *Надеждин Н. И.* Заметка о каменных бабах // Изв. императ. Археолог. о-ва.— СПб., 1859.— Т. 1. Вып. 3.— Стб. 168.

⁶⁰ *Савельев П.* (Примечание к статье Н. И. Надеждина) // Там же.— Стб. 168.

⁶¹ *Корзухина Г. Ф.* Еще раз о Тмутараканском бльване // Культура средневековой Руси.— Ленинград, 1974.— С. 28–29.

Д. І. Іловайський висловив припущення, що слово *блѣвань* в давньоруській мові вживалося зі значенням «морська хвиля» (пор. п. *baŭwan* «велика хвиля, вал», а в переносному розумінні означало «протока»), і отже, словосполучення *Тмутороканський блѣвань*, вжите в «Слові», можна перекласти «Тмутороканська протока», що слід розуміти як «Тмутороканське узбережжя»⁶². Ряд дослідників сприймає слово *блѣвань* у словосполученні *Тмутороканський блѣвань* як натяк на те, що половці, завоювавши місто Тмуторокань, знищили в ньому християнську віру і ввели поганську (Д. М. Дубенський), що половці ввели в Тмутороканні ідолослужіння (Я. Малашев), або розглядає це слово як назву кагана (О. Ф. Вельтман) чи хана в Тмуторокані (Д. І. Прозоровський, О. К. Югов). Дехто в Тмутороканському болвані вбачає відомий Тмутороканський камінь 1068 року⁶³.

На думку деяких дослідників, *Тмутороканський блѣвань* у «Слові» — це місто Тмуторокань (М. Ф. Грамматін, Ф. І. Буслаєв, Є. В. Барсов, І. О. Новиков, В. І. Стеллецький), Тмутороканська земля (О. С. Шишков). Ми теж вважаємо, що під словосполученням *Тмутороканський блѣвань* у «Слові» слід розуміти місто Тмуторокань. Для такого розуміння є вагомі підстави:

1. Вираз *Тмутороканський блѣвань* стоїть поряд із словами, які є назвами територій (Волга, Помор'я, Посулля, Сурож, Корсунь), а тому він теж повинен означати територію — місто Тмуторокань або Тмутороканську землю, як вказує епітет до слова «блѣвань» (*Тмутороканський*). І якщо той або інший дослідник у виразі *Тмутороканський блѣвань* вкладає якийсь конкретний зміст (статуя, башта, стовп тощо), він усе одно повинен визнати, що згаданий вираз у цілому означає місто Тмуторокань або Тмутороканську землю. Першим про це чітко сказав М. Ф. Грамматін: «Під Тмутороканським болваном розуміється місто Тмуторокань, яке було давно вже у володінні половців, котрі поставили там, може, якого болвана або ідола»⁶⁴. Є. В. Барсов слово «блѣвань» перекладає як «стовп», стовпом же, на його думку, називалася фортечна башта⁶⁵, а «під іменем башти розуміється фортеця»⁶⁶ (частина замість цілого); «отже, — робить висновок дослідник, — на наш погляд, Болван Тмутороканський є те саме, що нижче згадуване в «Слові» місто Тмуторокань»⁶⁷. Д. В. Айналов припускає, що Тмутороканський болван був пограничним стовпом у вигляді ідола⁶⁸, і разом з тим дослідник зазначає, що Тмутороканський болван «уособлює собою весь тмутороканський край або ж у вужчому значенні місто Тмуторокань»⁶⁹.

2. Зі слів Святославових бояр стає зрозумілим, що метою походу Ігоря було повернення Тмуторокані («се бо два сокола слѣтѣста съ отня стола злата поиска ти града Тмутороканя, а любо испити шеломомъ Дону»), а тому Див, попереджаючи половецькі землі і міста про Ігорів похід, ніяк не міг не попередити місто Тмуторокань. У зв'язку з цим можна не сумніватися, що вираз *Тмутороканський блѣвань* означає місто Тмуторокань, а не всю Тмутороканську землю.

⁶² *Иловайский Д. И.* Знач. праця.— С. 63–64.

⁶³ Див.: там же.— С. 63.

⁶⁴ [Грамматин Н. Ф.] Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века...— М., 1823.— С. 131. Примеч. 41.

⁶⁵ *Барсов Е. В.* Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской Руси.— М., 1889.— Т. 3.— С. 21.

⁶⁶ Там же.— С. 23.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ *Айналов Д. В.* Замечания к тексту Слова о полку Игореве // Сб. статей к 40-летию учен. деятельности акад. А. С. Орлова.— Ленинград, 1934.— С. 180.

⁶⁹ Там же.— С. 179.

Постає ще одне питання, вже останнє: чому місто Тмуторокань названо в «Слові» болваном, ідолом?

Історично місто Тмуторокань було тісно пов'язане з Київською Руссю, зокрема з Чернігівським князівством. Воно управлялося чернігівськими князями. До 1078 р. Тмуторокань належала Роману Святославичу («Красному Роману»), згодом — його братові Олегу Святославичу (Олегу «Гориславичу»), дідові Ігоревому. У 1094 р. Тмуторокань захопили половці. Ігор, вважаючи Тмуторокань вотчиною чернігівських князів, робить відчайдушну спробу повернути місто.

На наш погляд, місто Тмуторокань названо в «Слові» болваном, ідолом тому, що в XII ст. чернігівські руси перед ним (містом) схилялися, як перед ідолом, його (місто), неначе ідола, глибоко шанували, за нього жертвували Ігоревим військом, тобто слово *блванъ* вжито в «Слові» з переносним значенням, пор. переносне значення рос. *кумір*, синонімічного словам *болван*, *ідол*: «об'єкт захоплення, глибокої поваги»; за В. Далем, «об'єкт безтолкової любові, сліпої прихильності»⁷⁰.

Проте любов, прихильність чернігівських князів до міста Тмуторокані не була сліпою. Місто Тмуторокань — виняткове місто. Воно відіграло видатну роль у становленні Київської Русі як держави. Візантійський історик кінця X ст. Лев Диякон чітко вказує, що в русів було два місця базування флоту — батьківщина русів (свої області)⁷¹, під якою слід розуміти понизов'я Дніпра (Ахілловий Бір)⁷², і Кіммерійський Боспор (Керченська протока)⁷³. Цим самим Лев Диякон фактично вказує і на територію, на якій проживали руси в X ст., оскільки ця територія, безперечно, була прилеглою до місць базування флоту. Територію русів, прилеглу до понизов'їв (гирла) Дніпра, дослідники визначають як Чорноморську Русь⁷⁴, а територію русів, прилеглу до Кіммерійського Боспору (на Таманському півострові; слід зазначити, що землі на східному узбережжі Керченської протоки руси здобули, найімовірніше, в 941–944 рр.⁷⁵), — як Таманську (Тмутороканську, Азовську, Приазовську, Азовсько-Кримську, Азовсько-Гаврійську) Русь⁷⁶ (згодом вона стала тмутороканським князівством Київської Русі). Проте, безперечно, це була та сама Русь, одна країна, яку дослідники називають Чорноморсько-Азовською⁷⁷ або Азовсько-Чорноморською Руссю⁷⁸ і яку слід чітко відрізнити від Київської Русі. Азовсько-Чорноморські руси заявили про себе набагато раніше, ніж новгородцями були покликані варяги-руси. Немає сумніву в тому, що Чорне море в давнину було назване Руським на честь азов-

⁷⁰ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб.; М., 1881. — Т. 2. — С. 217.

⁷¹ Диякон Лев. История / Пер. М. М. Копыленко. — М., 1988. — С. 56, 57, 68, 82.

⁷² Склярєнко В. Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження. — К., 2006. — С. 27.

⁷³ Диякон Лев. Знач. праця. — С. 56, 57, 68.

⁷⁴ Багалей Д. И. Русская история. — М., 1914. — Т. 1. — С. 172, 174–178.

⁷⁵ Насонов А. Н. Тмуторокань в истории Восточной Европы X века // Исторические записки. — М., 1940. — 6. — С. 90–91; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. — Ленинград, 1945. — С. 239.

⁷⁶ Ламбин Н. О Тмутороканской Руси // Журн. М-ва нар. просвещения. — СПб., 1874. — Ч. 171. Январь. — С. 69–70, 95; Голубинский Е. История русской церкви. — М., 1880. — Т. 1. — С. 23–24; Иловайский Д. Разыскания о начале Руси. — 2-е изд. — М., 1882. — С. 54, 58, 150; Падалка Л. В. Происхождение и значение имени «Русь». — М., 1914. — С. 12; Полонская Н. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журн. М-ва нар. просвещения. — СПб., 1917. — Ч. 71. Сентябрь. — С. 51, 58, 78; Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.). — Ленинград, 1924. — С. 51–52.

⁷⁷ Багалей Д. И. Знач. праця. — С. 174; Падалка Л. В. Знач. праця. — С. 12.

⁷⁸ Иловайский Д. Разыскания о начале Руси. — С. 33, 54, 56, 150; Трубочев О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста). — М., 1993. — С. 5.

сько-чорноморських русів через їх домінування на ньому, а не на честь віддалених від моря київських русів. Немає сумніву і в тому, що в морських походах на Сурож (перша чверть IX ст.), Амастриду (близько 842 р.) і Константинополь (860 р., 907 р., 911 р.) брали участь в основному азовсько-чорноморські руси⁷⁹. Слід також зазначити, що М. О. Максимович пов'язував тмутороканських русів з виникненням запорізького козацтва: «першим початком або зерном запорізького козацтва були паші тмутороканці»⁸⁰. Думка про зв'язок південних русів з козаками виникла і в О. О. Потебні: «можливо, крайні поселення Русі, як Тмуторокань, були архаїчними формами пізнішої Січі та інших козацьких общин»⁸¹. Ми також вбачаємо в запорізьких козаках нащадків азовсько-чорноморських (у тому числі й тмутороканських) русів⁸². У зв'язку зі сказаним про славі сторінки історії тмутороканських русів і міста Тмуторокані, які автору «Слова», безперечно, були відомими, стає зрозумілим, чому в XII ст. чернігівські руси схилялися перед містом Тмутороканню, як перед ідолом, глибоко шанували місто Тмуторокань, неначе ідола.

V. H. SKLIARENKO

DARK PLACES IN «THE LAY OF IHOR'S HOST». 13

The author discusses three dark places in «The Lay» («Дивъ кличеть врьху древа», «Велить послушати земли незнаемъ», «И тебѣ Тьмутораканьскый блъванъ»). He identifies Div with Nightingale the Robber of the byliny epos. The word *незнаемъ* as used in «The Lay» means «alien», and *Тьмутораканьскый блъванъ* is the town of Tmutorokan'.

Keywords: Div, mythical being, bestial whistle, Nightingale the Robber, the native and the alien, phrase, expression, graven image, idol, Tmutorokan'.

⁷⁹ Склярєнко В. Г. Зазнач. праця.— С. 29–31.

⁸⁰ Максимович М. А. Собрание сочинений.— К., 1880.— Т. 3.— С. 262.

⁸¹ Потебня А. А. Этимологические заметки : Начальные сочетания лы-, ры-, лу- = основным *ал, *ар // Русск. филол. вестн.— Варшава, 1879.— Т. 1.— С. 91.

⁸² Склярєнко В. Г. Зазнач. праця.— С. 45.